

**Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О. А. Кручек

**СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ УСРР У ГАЛУЗІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ**

(1920—1923 pp.)

Київ 1996

Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920—1923 рр.) — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 49 с

ISBN 6-7702-1268-3

В препринті відображені проблеми формування загальних підвалин національно-культурної політики радянської влади в УСРР на початку 20-х рр. XX століття.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться питаннями історії та культури України.

Кручек Олександр Алікович — інженер-дослідник
Інституту історії України НАН України

Редколегія: *С.В. Кульчицький* (головний редактор),
В.Ф.Верстюк, О.І.Гуржій, В. М. Даниленко, Н.А.Шип,
В.С. Коваль, О. І. Ганжа (відповідальний секретар), *І.С. Хміль*

Оригінал-макет підготував *О. Мостяєв*

Набір та коректура автора

У разі передруку матеріалів узгодження з редакцією обов'язкове

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

ISBN 5-7702-1268-3

© Інститут історії України НАН України

ВСТУП

В сучасних умовах побудови незалежної України, коли одним з першочергових завдань стало вироблення орієнтирів державного та національно-культурного будівництва, посилився інтерес до історичного минулого нашого народу.

Усвідомлення попередніх надбань, аналіз характерних тенденцій історичного процесу дає можливість формувати більш ґрунтовні підходи до завдань сьогодення. Серед пріоритетних напрямків історичної науки стоїть завдання дослідження переломних періодів історії України.

Одним з них став початок 20-х рр. нинішнього століття, коли в Україні утверджувалась радянська влада, закладалися підвалини державної політики. Серед обставин розгортання цього процесу слід виділити національну проблему, яка набула в той час особливого значення. Під впливом революційних подій певний час існувала українська державність, зростало національне самоусвідомлення українців, посилився національний рух. Нова влада мусила враховувати ці моменти при розробці як загальних принципів державного устрою в УСРР, так і завдань культурного будівництва. За цих умов національна культура стає об'єктом державної політики. Чим керувалась державна влада, проголошуючи ті чи інші завдання в сфері національної культури? Які методи застосовувала для їх виконання? До яких наслідків це призвело? Відповіді на ці питання мають принципове значення і є злободенними на сьогоднішньому етапі розвитку нашого суспільства.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР.

Розробка політичної лінії обумовлена рядом чинників. Одними з головних є юридичні повноваження державних органів, економічний потенціал та соціальна ситуація в країні. Саме ці складові надали специфічності характерові культурної політики в Україні на початку 20-х рр.

Остаточне утвердження радянської влади в Україні проходило під гаслами незалежного статусу УСРР. Радянська Україна як держава була з тактичних міркувань визнана російською більшовицькою владою. В резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» зазначалось: «Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»¹. Відповідно з цією ухвалою голова ЦК РКП(б) й уряду РСФРР В.І.Ленін в грудні 1919 р. звернувся з окремим листом до робітників і селян України, в якому також підкреслювалось, що незалежність України визнана Всеросійським Центральним Виконавчим комітетом і Російською комуністичною партією². Але ці заяви носили формальний характер.

Обмеження повноважень УСРР почалось ще в червні 1919 р., коли Всеросійський виконавчий комітет видав декрет «Про об'єднання Радянських Соціалістичних республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом», в якому було вирішено провести тісне об'єднання: 1) військової організації та командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління та господарства, 4) фінансів, 5) комісаріатів праці названих республік з тим, щоб керівництво вказаними галузями було зосереджено в руках єдиних колегій³. На початку 1920 р. цей декрет було підтверджено Всеукраїнським ревкомом та IV конференцією КП(б)У. Згідно з цими рішеннями Рада народних комісарів УСРР складалася лише з керівників так званих необ'єднаних галузей, об'єднані ж ділянки (військова справа, фінанси, транспорт, зв'язок, праця, зовнішня торгівля) залишались під повним керівництвом і контролем органів РСФРР⁴.

Юридичне оформлення цих рішень відбулося в травні 1920 р. на Четвертому Всеукраїнському з'їзді Рад. В резолюції «Відношення України до Радянської Росії» було проголошено, що «Українська соціалістична Радянська республіка, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, являється членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки...»⁵; крім

того, в рішеннях з'їзду підтверджувалася згода між ЦВК УСРР і РСФРР про об'єднання комісаріатів військового, фінансового, залізниць, народного господарства, пошт і телеграфів, а також планів продовження політики найтіснішого зближення обох республік. ВУЦВК пропонувалося надіслати своїх представників до Всеросійського ЦВК⁶.

Ці положення лягли в основу двостороннього «Союзного Робітничо-Селянського Договору», підписаного 28 грудня 1920 р. Тим самим було створено правову основу належності України до Російського державного організму.

Фактично відбулася анексія радянської України радянською Росією, як це трапилося і з іншими радянськими республіками, в яких існувало одне політичне і військове керівництво, одне законодавство в головних справах, одна система транспорту і зв'язку. 3 грудня 1921 р. згідно з декретом РСФРР почав існувати єдиний бюджет, декрет РСФРР про «Держплан», прийнятий 8 червня 1922 р., запровадив єдиний господарський план для всіх союзних республік. В них діяла єдина грошова, податкова і акцизна системи. Всі митні кордони між республіками було ліквідовано і встановлено вільний товарообіг. Переважну частину промисловості монополізували трести, безпосередньо підпорядковані керівним органам РСФРР. 3 серпня 1921 р. під контроль федеративного комітету загальних справ РСФРР перейшло земельне питання. За цих обставин російські центральні органи часто взагалі ігнорували дії українських наркоматів, про що свідчить рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 28 квітня 1922 р. «Предложить всем наркоматам в случае игнорирования их наркоматами РСФСР заявлять об этом протест соответствующему наркомату РСФСР и ставить в каждом случае в известность ЦК»⁷.

У віданні УСРР залишились лише галузі освіти, охорони здоров'я, юстиції, внутрішніх справ та інспекції. Але діяльність і цих відомств часто знаходилась під контролем відповідних російських органів.

Прикладом може служити «самостійність» Наркомату освіти УСРР. (Саме на нього було покладено розробку і впровадження культурної політики в Україні). Формально він був утворений 29 січня 1919 р. декретом тимчасового уряду радянської України⁸. Його структура й головні найближчі завдання, фактично запозичені у Російського культурно-освітнього органу, були визначені постановою ВУЦВК «Про введення в дію Кодексу законів про народну освіту» від 22 листопада 1922 р.⁹ В ній загальне керівництво Наркомосом покладалося на наркома по освіті; його заступники керували академічним і організаційним

центрами. Перший з них координував всю науково-дослідну, учбову, пропагандистську роботу, другий займався адміністративно-організаційною роботою апарату. Крім того, при Наркомосі існувала колегія, а також секретаріат і фінансово-економічне управління. При цьому, як і в Росії, Наркомос УСРР пішов по шляху творення великих головокмів: Головного комітету соціального виховання дітей (Головсоцвих); Головного комітету професійної та соціально-наукової освіти (Головпрофосвіта); Головного політико-освітнього комітету (Головполітосвіта) та Державного Видавництва. Аналогічну структуру мали і місцеві відділи освіти.

Щодо загальних принципів функціонування Наркомосу УСРР, з огляду на національно-культурну ситуацію в республіці, більшовики допустили до керівництва цією галуззю колишнього боротьбіста Г.Гринька. Це наклало певний відбиток на діяльність ввіреного йому наркомату, але жорстко централізована структура Наркомосу дозволяла партійним і державним органам тримати культурно-освітню політику під щільним контролем. Крім того, основу апарату Наркомосу складали росіяни та зросійшені українці, оскільки з 1918 р. до початку 1919 р. його новостворене ядро діяло в рамках культурно-освітньої секції українського відділу Наркомнацу РСФРР в Москві; принципи ж і методи їх роботи сформувалися під впливом пануючої в той час вузькокласової «військово-комуністичної» ідеології. Все це обумовило нігілістичне ставлення до української культури і мови та відповідні дії, коли прагнення до розвитку української культури нерідко кваліфікувалися керівниками різних рангів як прояв націоналізму¹⁰. Самостійність Наркомосу виглядала дуже куцо і з огляду на те, що його діяльність фінансувалася центральним комісаріатом фінансів, що давало змогу впливати на спрямованість культосвітньої політики. Але й цього було замало. 10 лютого 1920 р. колегія Народного комісаріату освіти РСФРР, обговоривши питання «Про взаємовідносини між відділами освіти України і Наркомосом РСФРР», ухвалила «увійти в організовані стосунки з найголовнішими культурними Центрами України — Києвом і Харковом шляхом взаємної інформації про хід культурно-освітньої роботи»¹¹. 20 березня 1920 р. Наркомос РСФРР звернувся до Наркомосу України з пропозицією направляти весь інформаційний матеріал, що має у своєму розпорядженні, в Центральне бюро інформації та зв'язку НКО радянської Росії, давши зобов'язання з свого боку робити так само¹². В травні 1920 р. після підписання обома Наркомосами договору «Про єдність освітньої політики» контроль за діяльністю

та можливість втручання у справи Наркомосу УСРР були закріплені юридично.

Це становить ще більш загострилось з підписанням Союзного договору і створенням Союзу РСР. Ліквідація бодай формального статусу УСРР як незалежної держави дало змогу ще більш жорсткого контролю над відповідними ділянками культурної політики.

Значний вплив на спрямованість та характер культурної політики в Україні на початку 20-х рр. справила й соціально-економічна ситуація.

Внаслідок чотирирічної світової війни, безперервних військових реквізицій, а головне, продовження новою владою політики «воєнного комунізму», господарство республіки перебувало в стані жорстокої економічної кризи. Випуск промислової продукції в 1921—1922 рр становив лише 8% довоєнної. В таких провідних галузях як металургійна, залізорудна та цукрова виробництво знизилось до 2% від колишнього. Більш ніж вдвічі скоротилася чисельність робітничого класу. Майже повністю було паралізовано залізничний транспорт¹³. В катастрофічному стані перебувало і сільське господарство. Центральним завданням аграрної політики влада вважала виконання продрозкладки, тобто фактично примусового вилучення врожаю. Вирішували це завдання продовольчі загони, сформовані переважно з робітників, які прибули з РСФРР. Діяли вони як військові угруповання. Їх зусиллями у 1920 р. в Україні було «заготовлено» 71,5 млн. пудів хліба¹⁴. Ця грабіжницька щодо українського села політика продовжувалась і після офіційного проголошення нової економічної політики. На початку 1922 р. план хлібозаготівель був затверджений в обсязі 81,5 млн. пудів, в той час коли фактично в республіці було зібрано 74,9 млн. пудів зерна¹⁵. І ці плани з усією старанністю виконувались. Так, з серпня 1921 р. по липень 1922 р. з України було вивезено 22 млн. пудів зерна¹⁶. Безперечно, ця політика викликала опір селянства. Поряд з пасивним спротивом у вигляді скорочення засівів, приховування зерна тощо, виникали збройні сутички селян з владою, а в окремих місцевостях вони переростали у стихійну партизанську боротьбу. У 1921 р. селянські загони діяли у більшості повітів, в усіх без винятку губерніях республіки¹⁷. З огляду на національний склад продзагонів та військових частин, що придушували повстання, боротьба носила не тільки соціальний, а й національний характер.

Через ситуацію, що склалась на селі, а також посуху 1921 р. Україну охопив голод. Найбільш гострим він був у степовій зоні. Точна кількість голодуючих і досі невідома. За даними

ЦК Допгол ВУЦВК у березні 1922 р. кількість зареєстрованих голодуючих досягла 3,2 млн. чоловік, що становило 34,2% населення республіки¹⁸. Число померлих перевищувало 1 млн. чоловік¹⁹. Тобто, за своєю інтенсивністю та розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від Поволжжя. Різниця лише допомога голодуючим. Так, до літа 1922 р. український уряд спрямовував переважну частину надходжень кампанії допомоги голодуючим у Поволжжя на шкоду неврожайним місцевостям УСРР²⁰. Це означає, що принцип терору було перенесено в економічну царину. Голод став фактором, який ефективніше ніж каральні експедиції втихомирював повстанців²¹.

Безперечно, що за такої ситуації не могло бути й мови про повноцінну матеріальну підтримку культурних потреб місцевого населення.

Не менш складною в Україні на початку 20-х рр. була й соціальна ситуація. В процесі історичного розвитку, з причин, від нього незалежних, український народ не зміг розвинутися у модерну націю. Українці, що становили 75% всього населення республіки, були переважно зайняті у сільському господарстві та добувній промисловості, тоді як національні меншини, особливо росіяни, займали панівне місце в містах та керівних прошарках суспільства України.

Такс становище гальмувало розвиток національної культури, залишаючи її переважно на етнографічному рівні. До того ж русифікаторська політика царизму прищеплювала міському населенню зневажливе ставлення до українства та його культури, створюючи протиріччя в культурних потребах міста і села.

Ставлення до потреб української культури було обумовлено й національним складом владних структур. Так, прошарок комуністів-українців у складі правлячої партії, незважаючи на певне зростання, був досить тонким. На кінець 1920 р. із 37 958 членів та кандидатів КП(б)У українці становили 19%, а на середину 1923 р. із 54116 членів партії українців було 24%. При цьому свідомих українців, які володіли українською мовою, було і того менше. Ось як про це писали тодішні діячі КП(б)У С.Мазлах і В.Шахрай: «Об'єктивно ми партією пригніченої нації не були. Ми були об'єктивно неукраїнською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, а російською партією, себто кажучи "великоруською"»²².

і це не просто особиста думка деяких членів партії, адже КП(б)У мала статус місцевої організації «єдиної централізованої комуністичної партії, яка має керувати всією працею партії... Всі рішення РКП та її керуючих установ є

обов'язковими для всіх відділів партії незалежно до їхнього національного складу»²³.

Це означало, що правляча партія в УСРР була силою інонаціональною, далекою від культурних потреб корінного населення, що обумовлювало суперечливий характер її культурний політики.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Значний вплив на спрямованість національно-культурного процесу в Україні початку 20-х рр. мали теоретичні підвалини більшовицької культурної політики. Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевиховання мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої мав стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці. Ця культура, за своїм духом, мала бути єдиною для всіх народів. Відповідно, першочерговим завданням культурної революції було знищення старих культур з їх «національною обмеженістю». Обґрунтування такого погляду здійснив В.Ленін. Теоретик більшовицької партії вважав її (тобто національну культуру) пройденим етапом розвитку суспільних відносин, такою, що стоїть на заваді суспільного прогресу: «З точки зору соціал-демократії недопустимо ні прямо, ні посередньо кидати лозунг національної культури. Цей лозунг неправильний, бо все господарське, політичне і духовне життя людства чим раз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його. Інтернаціональна культура, вже тепер створювана систематично пролетаріатом усіх країн, не приймає в себе "національну культуру" (якого б то не було національного колективу) в цілому, а бере з кожної національної культури виключно її послідовно демократичні й соціалістичні елементи»²⁴. Ленін допускав використання національної культури лише як форми пропаганди комуністичних ідей, у вигляді національної мови цієї пропаганди, тощо. Так, він вважав: «Великоруські і українські робітники повинні разом... відстоювати загальну, або інтернаціональну культуру пролетарського руху, ставлячись з абсолютною терпимістю до питання про мову пропаганди і про врахування чисто місцевих, або чисто національних частковостей у цій пропаганді. Така є безумовно вимога марксизму»²⁵. В іншому розумінні Ленін розцінював гасло розвитку національ-

ної культури як прояв ліберально-буржуазного націоналізму, то несе величезне розбещення в робітничє середовище і завдає величезної шкоди справі свободи і справі пролетарської класової боротьби²⁶.

В дусі цих теоретичних постулатів формувалась відповідна політична лінія. Так, в кінці листопада 1919 р., як уже згадувалося, на VIII Всеросійській партійній конференції було прийнято резолюцію «Про Радянську владу на Україні», яка вважалася поворотом у політиці Російської комуністичної партії щодо України. Однак в цьому документі йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України як повноцінної держави, а лише про певну увагу до національних особливостей її культури і традицій. Більшовицька влада «дарувала» українському народу невелику частину того, що ним уже було фактично завойовано в попередні роки, зокрема в період української державності. По суті ця резолюція націлювала партію на пристосування до нових умов, заспокоєння національних прагнень, використання національної форми для вирішення своїх завдань.

В дусі цієї резолюції почала складатися офіційна позиція більшовицької влади в Україні.

Так, 11 січня 1921 р. Політбюро КП(б)У, розглянувши питання «О мерах развития украинской культуры», ухвалило: «Поручить т. Затонскому вместе с Наркомпросом разработать меры по развитию украинской культуры (в частности использованию киевской Академии наук) и предоставит проект в ВЦИК»²⁷. Через кілька тижнів, 5 лютого 1921 р. Політбюро розглянуло питання «Об украинском языке». В результаті В.Я.Чубарю та О.Я.Шумському було доручено підготувати циркуляр до членів партії про використання української мови «как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся масс Украины»²⁸.

Лютневий Пленум ЦК КП(б)У (1922 р.) знову вказав на необхідність знання державними службовцями української мови. Жовтневий Пленум того ж року підтвердив і доповнив постанову лютневого пленуму, прийнявши її як директиву з національного питання. У цьому документі наголошувалося, що ні про який відступ від попередньої партійної лінії щодо української національної культури не може бути й мови. Накреслювалися також заходи, спрямовані на її розвиток, які передусім стосувалися української мови, шкільної та видавничої справи. Було зафіксовано положення про те, що в школах з російською мовою

навчання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в українських — російської²⁹.

Однак ці рішення переважно так і залишались на папері. Давався визнаки і неконкретний, загальний характер цих постанов, і складне економічне та військово-політичне становище в республіці, і небажання багатьох комуністів, передусім керівників, здійснювати ці рішення. В партії продовжували панувати великодержавні погляди, коли все українське сприймалося як націоналізм, петлюрівщина, контрреволюція.

Лише згодом (квітень 1923 р.), XII з'їзд РКП(б) оголосив політику «коренізації», яка в Україні дістала назву «українізація». Хоча, насправді, вона передбачала обмежену дерусифікацію суспільно-культурного життя в УСРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії.

Натомість, в досліджуваній період активізувався процес тотальної ідеологізації культури, тобто підкорення її потребам офіційної ідеології. Так, в тезах Агітпропу ЦК КП(б)У про мистецьку політику в 1921 р. зазначалось: «...Наше завдання — довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітної роботи, тобто, державною пропагандою комунізму. Сам стиль, форма і навіть класифікація розділів мистецтва повинні бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби»³⁰. Виходячи з цих міркувань, українська культура, яка, на думку більшовиків, була переважно дрібнобуржуазною, мала бути піддана ідеологічній перековці. Втілення в життя партійних настанов проходило через організацію щільного контролю над культурним життям. Ця роль була покладена на Народний комісаріат освіти. Він став центральним органом, що керував справою культури і в свою чергу сам був підконтрольний КП(б)У. Одним з основних засобів контролю мала стати цензура. Художні твори, наукові праці тощо спочатку розглядалися під кутом зору «ідеологічної витриманості» і лише після цього ставали надбанням громадськості. Так, уже в перші роки встановлення радянської влади в Україні розгорнувся інтенсивний процес формування розгалуженої системи контролю над друком. Досвід у цій справі був нагромаджений ще з часів громадянської війни, коли розганялися всі некомуністичні видавництва, редакції газет та журналів.

Наприкінці 1920 р. у складі Наркомосу УСРР було утворено спеціальний орган — Головополітпросвіту, до функцій якого входила і цензура друку³¹. Трохи пізніше, в середині 1922 р. у його складі виникло Головне управління в справах друку (згодом

назване Головліт). Воно займалося виключно цензурними справами. Від самого початку свого існування ці органи тісно співробітничали з ДПУ, в якому теж діяли цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури. Контроль і цензуру над друком (переважно над приватними видавництвами) здійснювала й комісія по боротьбі проти дрібнобуржуазної ідеології при ЦК КП(б)У.

У травні 1922 р. з метою встановлення дійсно систематичного і регулярного контролю над всіма видами публічних видовищ та зборів, а також демонстрацій мистецтв...³³ було запроваджено цензуру видовищ. При цьому ніякої творчості місцеві цензурні органи не проявили, просто було прийнято рішення про розповсюдження на території України дії відповідних наказів РСФРР. Цими наказами заборонялася демонстрація творів антирадянського, релігійно-містичного, порнографічного та націоналістичного змісту³⁴. Останній пункт у багатьох більшовицьких діячів асоціювався з національним, тобто українським.

Жорстко регламентувалися книгопродаж та книгорозподіл. Право займатися книжковою торгівлею надавалося лише особам з довідкою про несудимість за політичними мотивами³⁵. До цього додавалося періодичне вилучення «ідеологічно шкідливої літератури» з книжкових складів, магазинів, ларків.

Вживалися заходи щодо перекриття такого каналу постачання «ворожої літератури» як імпорт друкованих видань. «Наступ дрібнобуржуазної ідеології, особливо з боку дрібнобуржуазної інтелігенції, — зазначалося в звіті Агітпропу ЦК КП(б)У за 1923 р., —яскраво виявився в галузі друку, і зокрема, з-за кордону, де дрібнобуржуазні угруповання розгорнули дуже широку видавничу діяльність, працюючи переважно на наш внутрішній ринок»³⁶. На всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти ЦУД (Центральне управління в справах друку), котрі за централізованими списками вилучали всю «шкідливу» літературу.

Особливому ідеологічному контролю підлягала «цитадель буржуазного націоналізму» — приватні видавництва. (До речі, саме вони видавали переважну кількість українськомовної літератури). Засобів такого контролю було багато — від заборони продажу вже надрукованих книжок до примусового закриття цих видавництв. В результаті в 1923 р. їх залишалось лише п'ять³⁷.

Все це безумовно позначалось на українськомовній літературі, кількість котрої зменшувалась.

В цей час було піддаю ідеологічному тиску і таке «джерело поширення націоналістичної ідеології» як «Просвіта». Нова влада не могла миритися з яскраво вираженим національним харак-

тером цих культурно-просвітницьких організацій та їх небажаням проводити «пролетарську класову лінію» на селі. Після невдалої спроби у 1920 році їх ідеологічного перевиховання, владні структури вдалися до більш «дієвого» методу — закриття «Просвіт» суто адміністративним шляхом.

На початку 20-х рр. велика увага приділялася також витісненню «буржуазної ідеології» і з вищих учбових закладів. Впровадження нової системи навчання та переформування кадрів викладачів, здійснення добору та «перереєстрацій» (а по суті чисток) студентства за класовим принципом ставали на заваді доступові української людності до вузів і формуванню національно-свідомих кадрів.

За цих обставин в республіці набула поширення сумнозвісна теорія «боротьба двох культур», суть якої зводилася до того, що «пролетарська Росія» протиставлялася «селянській Україні» і на основі цього робився висновок, що «українізація» не потрібна, оскільки врешті-решт українську (сільську) культуру неодмінно перемає російська (міська) культура. Її теоретичним натхненником став один з керівників РКП(б) Г.Зінов'єв. Виступаючи на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), він запропонував обмежити вживання української мови тільки сільськими мешканцями: «Ми вважаємо, що мова може вільно розвиватися: кінець кінцем через ряд років перемає та мова, яка має більше шансів, життєздатніша, культурніша. Таким чином, наша політика повинна полягати в тому, щоб не на словах, а на ділі одверто і чесно показати українському селу, що радянська влада не буде перешкоджати йому розмовляти і вчити своїх дітей будь якою мовою»³⁸. І хоча позиція Зінов'єва в даному конкретному випадку була відкинута, але в цілому централізаторські ідеї, нігілістичне ставлення до проблем розвитку національних культур було досить поширеним серед частини партійних і державних кадрів, певних прошарків населення.

Знову офіційно цю теорію було піднято на прапор у 1923 р., коли секретар ЦК КП(б)У Д.Лебедь наголосив на Київській партійній конференції: «Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуха. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села — українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто і робітництво „це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста»³⁹.

Підтриманий російським ЦК Д.Лебедь запропонував, щоб принцип культурної політики більшовиків в Україні ґрунтувався на засадах боротьби двох культур. КП(б)У у цій боротьбі мала

бути нейтральною, українська культура була б і далі культурою, толерованою з боку влади і приватною справою приватних людей. В цьому, на його думку, полягав принцип «справедливості» і «рівності». По суті ж в тих умовах позбавлення української культури піклування з боку держави означало її занедбання порівняно з іншими культурами. Формально «Лебедівщина» протрималась лише чотири місяці й тихо, без галасу нібито перестала діяти.

Видані 27 липня декрет Раднаркому УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ»⁴⁰ та 1 серпня 1923 року постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»⁴¹ стали першими актами, в яких загальні гасла щодо розвитку національної культури почали наповнюватися реальним змістом. В них констатувалося, що визнання досі формальної рівності, між двома найбільш поширеними в Україні мовами — українською і російською є недостатнім. Внаслідок порівняно слабкого розвитку української школи й української культури взагалі, через відсутність навчальних посібників, достатньо підготовлених кадрів на практиці фактично переважала російська мова. Для усунення цієї нерівності законодавчими актами передбачався ряд практичних заходів, які при рівноправності мов усіх національностей, що проживали в Україні, мали забезпечити українській мові місце, відповідне кількості українців на території УСРР. В цих актах також було сформульовано більш конкретні завдання щодо «українізації» державного апарату тощо. Але через заповідану Д.Лебедем «боротьбу двох культур», яка провадилась з напруженою упертістю, хоч обидві сторони удавали ніби нічого не помічають, фактична реалізація цих настанов почалась лише в 1915 році.

Таким чином, відповідно до теоретичних постулатів більшовизму національна культура вважалась пройденим етапом суспільного розвитку, яку можливо допустити лише як форму пропаганди комуністичних ідей. Звідси теоретичним підґрунтям більшовицької культурної політики стала тотальна ідеологізація культури. Прикриваючись толерантними гаслами нова влада вже в перші роки свого утвердження в Україні розпочала організацію всебічного контролю над культурним життям, цензури всіх культурних надбань, вузькокласового підходу у визначенні напрямків культурної політики.

РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПРАКТИЦІ ПРИНЦИПІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ПРАВЛЯЧОЮ ПАРТІЄЮ

Певні історичні умови та теоретичні постулати обумовили відповідну національно-культурну політику. Реалізація її на практиці була розпочата вже в перші роки утвердження більшовиків в Україні.

Показовим було ставлення нової влади до національної мови. Зовнішньо воно було толерантним. Принаймні на папері українська мова ніколи не заборонялася. В Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухваленій в березні 1919 р. III Всеукраїнським З'їздом Рад і затвердженій Центральним Виконавчим Комітетом, хоча не було і згадки про українську чи іншу мову, підкреслювалась недопустимість національних привілеїв чи національних утисків до будь-якої з них⁴².

21 грудня того ж року опубліковано звернення, підписане Г.Петровським, В.Затонським та Д.Мануйльським, в якому зазначалось: «У трудовій школі Української Радянської Соціалістичної Республіки українська мова станс могутнім і дійовим засобом визволення українських трудящих мас від темноти та неучтва»⁴³, з чого можна зробити висновок про допущення освіти українською мовою. Але при цьому слід зауважити, що воно, як і кожне звернення, не мало сили обов'язкового виконання і було скоріше пропагандистським актом.

Починаючи з весни 1919 р. було видано ряд декретів на користь української мови. Так, в резолюції Третього з'їзду Рад від 9 березня 1919 р. зазначалося, що українська мова, історія та географія України мусили викладатися в школах⁴⁴.

В матеріалах ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. та Четвертого з'їзду Рад від 2 травня 1920 р. підкреслювалось, що в усіх державних установах і закладах українська мова мусить бути допущена на рівні з російською⁴⁵.

В рішеннях Наркомосвіти від 4 травня 1920 р. зазначалось, що українські дисципліни мусять викладатися в учительських семінаріях і курсах «не в старому, переважно філологічному напрямкові, а стати джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України»⁴⁶. В постанові Раднаркому від 21 вересня 1920 р. підкреслювалось, що українська мова повинна бути запроваджена як предмет у школах і вживатися в державних закладах та установах⁴⁷.

Постанови Раднаркому від 19 лютого 1921 р. рекомендували провадити навчання в школах українською мовою та послугу-

ватися нею в політосвітній справі, а також організувати курси української мови для службовців⁴⁸.

З березня 1921 р. П'ятий з'їзд Рад схвалив роботу Народного комісаріату Освіти, як спрямованої на «усунення національної ворожнечі і до розвитку української мови як мови більшості працюючих мас України»⁴⁹. 22 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив Кодекс законів про народну освіту в УСРР, де в 25 параграфі підкреслювалось: «Українська мова, як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова, як мова більшості населення у містах і загальносоюзна мова, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатися в усіх навчально-виховних закладах Української Соціалістичної Радянської Республіки»⁵⁰. 27 липня 1923 р. Раднарком видав новий декрет «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ»⁵¹; 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Раднарком видали спільну резолюцію «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»⁵².

Не бракувало й партійних рішень із зазначеного питання. Насамперед треба назвати згадану вже резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», в якій ставилося за обов'язок усім членам партії на території України сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури, «спроводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас». Для цього було запропоновано вжити заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою⁵³. Положення цієї постанови знайшли відображення в резолюціях X з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 р. «Про сучасні завдання партії в національній політиці» та XII з'їзду РКП(б) від 25 квітня 1923 р.

Вищезгадані питання неодноразово були предметом обговорення і керівних органів КП(б)У, зокрема, листопадового (1920 р.) Пленума ЦК КП(б)У, 1-ї Всеукраїнської Наради КП(б)У (травень 1921 р.); лютого та жовтневого (1922 р.) Пленумів ЦК КП(б)У, VII Всеукраїнської конференції КП(б)У (квітень 1923 р.).

Проте всі ці постанови носили загальний характер, які скоріше нагадували пропагандистський маневр, пристосування до місцевих умов, а не проведення політики розвитку національної мови. Вже сама кількість декретів і резолюцій майже однакового

змісту вказували на те, що становище по суті не змінювалося, закони й постанови лишалися на папері.

Про це свідчить мізерна поширеність вжитку в ці роки української мови в державних установах. І хоча неможливо статистично оцінити, якою мірою радянська адміністрація користувалася усно й письмово українською мовою, це можна уявити зі слів сучасників, які були одностайні у своїй оцінці незалежно від їх політичних поглядів та ставлення до існуючого суспільного ладу. Так, В.Винниченко у 1919 р. писав: «Фактично ж заводиться мова руська, нею провадиться діловодство, нею говорять увесь уряд, українська ж висміюється і називається собачою»⁵⁴. Г.Гринько у 1923 р. також зазначав: «Держапарат наш згори до низу працює російською мовою, за зовсім невеличкими винятками в периферійному апараті Наркомпросу й деяких інших, наша кооперація принаймні на 60—70 відсотків працює російською мовою»⁵⁵. Е.Квірінг, перший секретар ЦК — і протягом довгих років упертий противник українізації — так підсумовував становище: «Ми повинні сказати, що наша влада досі ще надто не національна, ще надто не українська, і що в цій справі ми ані трохи не переборщили»⁵⁶.

Стан української мови правдиво віддзеркалює чисельність української преси, яка у зазначений період становила не більше третини від російських періодичних видань.

Щодо поширення української мови в освітніх закладах, то вона впроваджувалася переважно в сільських школах. Міські школи та вузи в цей період майже всі були російськомовними. В червні 1923 р. М.Скрипник відзначав, що українську мову не викладають у них навіть як предмет. За його словами «у більшості високих шкіл виклади відбуваються російською мовою, відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий, як відсоток російської людності»⁵⁷. За такого стану освіти контраст між містом і селом ставав ще різкішим, а престиж української мови ще нижчим. Складалося враження, що це мова відсталого другорядної культури і вивчення її не має великого сенсу.

Таке становище української мови можна пояснити рядом обставин.

Це був і пасивний спротив російських та зрусифікованих груп населення, які концентрувалися переважно в українських містах. І комплекс боязні вживати українську мову з огляду на антиукраїнський характер терористичних акцій більшовиків під час попередніх періодів перебування при владі в Україні. Так, до терору вдавалися військові частини, особливо під команду-

ванням М.Муравйова за першої окупації, та Всеросійська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією, саботажом і спекуляцією. У перебігу цього терору загинуло чимало українських активістів, а також осіб, які ніколи не виступали проти радянської влади)⁵⁸.

У 1920 р. М.Скрипник згадував, що йому відомо близько двохсот випадків судових розправ за вживання української мови, вчинених на власну руку⁵⁹.

Вже в початковий період становлення радянської влади в Україні всі українські установи було закрито й розігнано, включаючи численні відділи «Просвіт»(1922 р.), приватні та кооперативні видавництва і т.д. Українську Академію наук хоча й не було закрито, але виділений мізерний бюджет (у 1920 р. він становив 990 крб.) дозволяв їй лише жити⁶⁰.

Всі ці обставини, безперечно, негативно впливали на вживання української мови, але головною причиною було небажання самої влади проводити в життя прийняті рішення.

Яскравим прикладом ставлення до української мови з боку державної влади була позиція Голови Раднаркому радянської України в 1919—1923 рр. Х.Раковського, який, виступаючи в Харкові й Києві (січень та лютий 1919 р.) з роз'ясненням політики радянського уряду, обійшов мовчанкою ставлення до української мови. На запитання, як він уявляє статус української мови, він відповів: «Відповідаючи на вимогу декларувати офіційну державну мову України, я з усією повнотою відповідальності..., говорю від імені тимчасового робітничо-селянського уряду України, заявляю: це шкідливо для української революції»⁶¹. При цьому він посилався на чисельність росіян та російськомовного населення в Києві, Одесі й центрах скупчення пролетаріату та нагадану обопільну зрозумілість української й російської мов.

Ще більш чітко цю думку він проводив, виступаючи у березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад: «Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишалася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською»⁶². На тих же позиціях він стояв і в 1921 р., коли в журналі «Комуніст» писав: «Українські меншовики і есери жадають признання української мови в державних установах. Признання української мови по урядах, як мови урядової, могло би означати панування української буржуазії і куркульства»⁶³. Погляди Голови Українського уряду підтримувалися переважною частиною більшовистської партії, про що свідчив Затонський: «Саме в період 1919 року

українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної Ради чи Директорії було повне підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства, безперечно українського походження. Але ще більш було в цьому відгуків люксембургіанства у чималій частині комуністів, та й просто русотяпства людей, що зростали на російській культурі і не хотіли пристосовуватися до культурних потреб працівних мас інших національностей. До розуміння абсолютної правильності ленінської позиції в національному питанні багато доходили гірким досвідом дальших років, коли саме на національному тлі Україна найдовше палала полум'ям громадянської війни і була базою для всяких Заболотніх, Тютюнників і інших національно-куркульських отаманів»⁶⁴.

В даний період українська мова використовувалася державною владою в основному як форма комуністичної пропаганди серед українськомовного населення. Саме у такому дусі була витримана ленінська резолюція «Про радянську владу на Україні», яка закликає перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Саме таку мету переслідували партійні і державні діячі, закликаючи з високих трибун зробити українську мову засобом поширення комуністичних ідей та розвивати її відповідно зміцненню Радянського Робітничо-Селянського режиму.

Ці настрої більшовистської влади лише поволі починають змінюватися у кінці зазначеного періоду, коли в рішеннях жовтневого (1922 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, крім загальних закликів щодо ставлення до національної мови й культури, почали прийматися більш конкретні положення. Так, зокрема, вказувалося на необхідність заборонити установам та службовим особам відмовлятися від розгляду документів та матеріалів лише на тій підставі, що вони написані українською мовою⁶⁵. А у рішеннях VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) Наркомосу було доручено розробити план розвитку української радянської культури, української мови та українізації державного та господарського апарату, який було розглянуто і затверджено на засіданні Політбюро ЦК 23 травня 1923 р. Ним передбачалися заходи в справі українізації діловодства, навчальних закладів, партосвіти, розвитку культури та мов національних меншостей. При цьому є показовим той факт, що в проєкті плану російська і українська мови називалися «державними». Однак ця пропозиція більшістю го.юсів була відхилена. І лише за наполяганням Г.Петровського та М.Фрунзе це положення було прийняте

червневим 1923 р. Пленумом ЦК КП(б)У. Виконання ж цих рішень почалося з 1925 р, тобто через досить тривалий час після проголошення офіційного курсу на українізацію.

Однією з ділянок культури, яка стала об'єктом активної політики радянської влади, були українська освіта та наука.

Усвідомлюючи значну роль освіти у справі ідеологічного виховання і перевиховання народних мас, більшовики покладали на неї завдання стати колосальним важелем на шляху зосередження абсолютної влади в руках комуністичної партії і закласти основу до опанування всіма сторонами життя. Так, на II Всеукраїнській нараді по освіті підкреслювалось, що завданням останньої є вирощування нової людини, члена соціалістичного суспільства, людини-комуніста, для якого комуністичний лад був би органічно близьким і внутрішньо необхідним⁶⁶. В досягненні цієї мети перед освітою ставилось завдання боротьби з попередньою ідеологією. Так, на IV з'їзді КСМУ зазначалось: «Предстоит борьба с национальной романтикой, удовлетворение "из коммунистических рук" культурных запросов...»⁶⁷. Виходячи з цих положень, Народний Комісаріат освіти УСРР приступив до організації освітньо-виховної системи. В її основу було покладено професійно-технічну освіту, яка мала стати «живою базою всієї просвітньої радянської системи, підготовку кваліфікованих робітників в усіх галузях виробництва і організації діяльності до рук заінтересованих відомств. В противному випадку це означатиме розрив радянських органів освіти з живими **огнищами** пролетарської роботи й думки й безнадійне сполучення з дрібною буржуазною стихією»⁶⁸.

В методах досягнення цієї мети в керівництві УСРР не було єдності. У вирішенні даного питання на початку 20-х років зіткнулися дві точки зору державних діячів більшовицького уряду. Одні з них (Г.Гринько, Я.Ряппо, М.Скрипник та деякі інші) у своєму ставленні до національної школи виходили з ленінських вказівок про перетворення української мови на «знаряддя комуністичної освіти трудових мас». З другого боку стояли деякі партійні і державні діячі, які «навіть доходили до заперечення самого існування української нації»⁶⁹. Так, в листах ЦК КП(б)У за підписом секретаря ЦК Д.Лебеда вказувалося, що всі «види культурно-освітньої роботи на 80% знаходяться, якщо не повністю, в руках різного роду націоналістів»⁷⁰. Вказувалося також на спроби насильницької українізації в школах соцвиху як результат впливу «петлюрівської інтелігенції і шовіністичних настроїв працівників Наркомосу»⁷¹. Що ж розумілося під насильницькою українізацією, видно із закритого

листа того ж Лебеда Сталіну, Куйбишеву, Молотову 1922 року: «...вчителі на селі самі визначають мову викладання. На стінах висіли портрети Шевченка, Грушевського, Франка а де-не-де навіть Винниченка...»⁷². Подібну позицію в той час займав голова РНК УСРР Х.Раковський, який, за словами Г.Гринька, вимагав корінного переходу в освітній політиці від українізації до радянзації⁷³.

Зіткнення цих точок зору привело до суперечливих рішень у культурно-освітній політиці. Так, в матеріалах Жовтневого (1922 р.) Пленуму ЦК КП(б)У з одного боку зазначалась абсолютна рівність української та російської мов, а з другого підкреслювалось, що українська народна школа стає цитаделлю українського буржуазного націоналізму⁷⁴. В свою чергу, в рамках радянзації школи ставились завдання забезпечити її достатньою кількістю підручників, в яких би історія України висвітлювалась з марксистської точки зору і водночас під приводом усунення з підручників пропагандистських ідей, фактично заборонялась учбова література, підготовлена в часи Української Державності⁷⁵. На Пленумі у ряді виступів було засуджено позицію Д.Лебеда і Х.Раковського, як великодержавну, але при тому було прийнято рішення про звільнення Г.Гринька з посади наркома освіти. Протиріччя того ж характеру містилися і у виданому в 1922 році Кодексі законів про народну освіту УСРР де поряд з підкресленням загальнодержавного значення української і російської мови і обов'язковості їх викладання в усіх навчально-виховних закладах УСРР, проголошувалось, що «мова викладання в навчально-виховних закладах встановлюється Наркомосом у згоді з волею місцевих Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів»⁷⁶. Не викликає сумнівів, як це позначилось на реалізації цих положень при русофільських настроях місцевих органів влади.

Щодо загального стану освіти у перші роки утвердження радянської влади в Україні слід відзначити тенденцію скорочення шкільних установ. Внаслідок загальної економічної кризи кількість шкільних установ зменшилась з 21968 (в яких навчалось 2023688 дітей) у 1921 р. до 16655 (з 1338407 дітьми) у 1922—23 рр.⁷⁷ При цьому у 1922—23 рр. діти від 8 до 11 років були забезпечені школами лише на 44,4 якщо до них додати ще забезпеченість школою дітей віком до 15 років, то цей відсоток зменшиться до 38,6⁷⁸. Кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт на той час досягла 1,5 млн.⁷⁹

До того ж, в умовах нової економічної політики, яка передбачала перехід на госпрозрахунок, майже припинилось

державне фінансування шкільних установ. На кошти місцевого бюджету були переведені трудові школи, дитячі садки, всі позашкільні освітні установи, профшколи, тощо. На державному утриманні залишились лише академії, науково-дослідні інститути, робітфаки, партійно-радянські школи, центральні бібліотеки, музеї та деякі дитячі будинки⁸⁰. Так, якщо у 1921 р. на освіту виділялося 10,4 % державного бюджету, то в кінці 1922 р. — лише 3%⁸¹. Учительська зарплата на той період становила у середньому 6,4 крб. на місяць⁸². Все це позначилось на українських освітніх установах. Так, кількість початкових шкіл з українською мовою навчання в 1921—22 учбовому році, при загальній чисельності 18760, становили 9455 (російських шкіл було 5271)⁸³.

Щодо розміщення україномовних шкіл по регіонам, то вісім десятих з них працювало на Поділлі, Київщині, Полтавщині і на Волині, незначна кількість на Харківщині, Чернігівщині й Катеринославщині, притому майже зовсім не було українських шкіл в Донецькій губернії⁸⁴. Переважна кількість їх була сільськими, в той час як міські школи були переважно російськомовними. Так україномовні школи у Києві становили 25 %, У Катеринославі — 20%⁸⁵. У червні 1923 року М.Скрипник доповідав, що відсоток міських шкіл, де викладання проводиться російською мовою, значно переважає відсоток російської людності. І це при тому, що українську мову в російськомовних міських школах не викладають навіть як предмет⁸⁶.

Щодо закладів професійної середньої і вищої освіти, то україномовні становили досить незначну частину. До того ж майже всі школи робітничої молоді були російськомовними. Так, із 264 шкіл фабзавучу, по відомостях, лише 11 були українськими та 40 з мішаною школою викладання⁸⁷.

Назва закладу	Навчальний рік	Загальна кількість	Українських	Україно-російських (мішаних)
Інститути	1922-23	41	8	6
	1923-24	36	11	12
Технікуми	1922-23	160	32	31
	1923-24	132	34	35
Профшколи	1922-23	466	13	24
	1923-24	429	195	77

Нищення надбань попередніх урядів в освітній справі йшло різними шляхами. Опанування освітою проходило поступово, методом обсаджування своїми людьми директорських посад, організацією піонерських та комсомольських загонів, які проводили нову лінію в системі виховання та освіти. Крім того, нова влада поставила своїм завданням залучення на свій бік учительства. На його політичне перевиховання були направлені прийнятий РНК УСРР у лютому 1921 р. декрет «Про шкільну повинність працівників соціального виховання», в якому «для політичного виховання і підвищення педагогічної кваліфікації вчителів» передбачалося обов'язкове навчання їх на спеціальних 6-місячних курсах⁸⁸, а також рішення ЦК КП(б)У від 31 травня 1921 р. «Про політроботу серед сільських учителів», для чого при ЦК були створені трійки із представників Союзу все-робітпросу в Україні, завідуючих сільською роботою в ЦК та голів політпросвіти. Аналогічні комісії діяли й при губкомах⁸⁹. Але заходи, передбачені в рамках цих постанов, носили переважно адміністративний і навіть примусовий характер і відповідно мали мізерні результати.

В приборканні вищої школи головного удару було завдано університетам — «фортеці буржуазної освіти»⁹⁰. Фактично їх було знищено розформуванням по ознаці цільових завдань на відповідні інститути. Було скасовано університетські статuti, при цьому Наркомос УСРР ще в постанові від 11 березня 1919 р. «Про організацію управління учбовими закладами» ввів посаду політкомісара з широкими повноваженнями. Він здійснював контроль і загальне керівництво роботою вузу; старі органи управління ліквідовувались, звільнювались з роботи професори, незгодні з новими порядками. На їх місце призначалися лояльні викладачі з числа доцентів; було ліквідовано вчені ступені і звання⁹¹. Щодо загальних принципів управління, то як зазначалось в одній з тогочасних публікацій, весь демократизм в управлінні обмежувався загальними зборами вузу чи факультету, на яких заслуховувались і обговорювались доповіді ректора чи декана,

викладачам відводилась лише виконавча роль. Керівництво всією адміністративною і учбовою діяльністю належало ректору і політкомісару, які призначались згори⁹². При цьому за спеціальною інструкцією Укрголовпрофнавча від 31 березня 1921 р. політкомісар мав виключне право відмінювати розпорядження ректора, «неприховно шкідливі Радянській владі»; право виключати з вузу і притягати до відповідальності «тих, хто не виконував його вимоги»⁴³. Згодом в обов'язок політкомісара

ввійшло стеження за проявами контрреволюційних елементів і здійснення заходів по їх викоріненню⁴⁴.

Нова влада активно взялася й до «політичного перевиховання» академічної професури. Так, згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про політичні виступи професури», під пильним контролем державних органів влади мали діяти секції наукових робітників Союзу працівників освіти, особливо Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси та Кам'янець-Подільського. Наркомосу було доручено «произвести плановую переброску тех профессор, которые вносят наивысшее расстройство в академическую жизнь», а найбільш активних висилати за кордон. При цьому Наркомос мав тісно співпрацювати з органами ДПУ⁹⁵.

Процес завоювання вищої школи передбачав і зміну соціального складу вузів шляхом класового відбору та «комунізації» вузів. їх комплектування було оголошено справою партії, профспілок й комнезамів⁹⁶.

Для збільшення робітничого прошарку з 1921 р. відкрито робітфаки. Щоб полегшити умови вступу до вузів робітникам і незаможним селянам, Наркомос в 1921 р. скасував іспити, замінивши їх політколоквиумом⁹⁷. До того ж по розверстці до вузів України зараховано 1200 комуністів⁹⁸. Починаючи з 1922 р., кількість студентів, які приймалися до інститутів, повинна була погоджуватись із зацікавленими господарчими та іншими керівними органами. Місця поділялися завчасно по губерніях, при чому губернські відділи профосу розподіляли виділені для них місця по партійних, професійних, військових, КСМУ й комітетах незаможних селян, а ті в свою чергу передавали місця своїм членам⁹⁹.

Процесові змін соціального складу студентства «допомагали» введені з 1921 р. «перереєстрації» (по суті чистки) студентства, під час яких з вузів виключалися соціально ворожі і політично шкідливі елементи. Так, під час чистки 1921 р. «вища школа позбулася 7000 студентів, що тільки числилися в ній (почасти пішли самі). І від 4 000 політично неприйнятних. Перереєстрація 1922 р. набрала широкого громадського характеру. В складі комісії були представники партійних професійних, комсомольських організацій і комітетів незаможних селян. Цей раз члени комісії докладно займались з кожним студентом окремо. Комісії виключили з вищих шкіл 1500 душ соціально-ворожого і політично-шкідливого елементу»¹⁰⁰.

Внаслідок цих дій соціальний склад студентства вже на початку 20-х років почав змінюватися у слідуючих пропорціях:

Динаміка соціального складу студентів вузів (у %) ¹⁰¹

Роки	Робітники	Селянство	Службовці	Дрібна буржуазія та інші
1920	3	6	39,8	51,2
1921	5	8,2	54,7	32,1
1922	6	105	59,1	24,4
1923	12,3	24,9	46,9	15,9

Хоча дані в цій таблиці приблизні, вони дають змогу виявити загальну тенденцію зміни соціального складу студентства. Найбільшими темпами зростала кількість студентів з службовців, які на той період за своїм національним складом були перевалпо росіянами. Якщо ж до них додати росіян, які переважали і в робітничому прошарку студентства, то стане очевидним, що дії нової влади сприяли зростанню переважно російського контингенту.

Взагалі, в результаті реформи вищої школи 1921 р. склад студентства скоротився з 56000 у 1921 р. до 35000 у 1924 р, причому українці становили лише 30 % ¹.

В ділянці позашкільної освіти основну увагу нова влада приділяла питанням політичного виховання населення в дусі комуністичних ідей. На початку цю роль виконували поліагітатори Червоної армії шляхом проведення (переважно російською мовою) мітингів, розповсюдження прокламацій і агітаційних брошур. У перші післявоєнні роки політосвітня робота проводилась через клуби, селянські будинки, хати-читальні і т.п., якими згідно з рішеннями V Всеукраїнського з'їзду Рад керувала Головополітосвіта.

При цьому була розпочата боротьба з активно діючими в той час «Просвітами» — організаціями, які ще з дореволюційних часів ставили своїм завданням освіту селянства його рідною мовою, плекання української культури.

Українська наука в перші роки радянської влади головним чином була сконцентрована в Українській Академії Наук, Українському Науковому Товаристві в Києві та деяких інститутах, створених на базі колишніх університетів. Їх характерною ознакою в цей період була гуманітарна спрямованість. Це було обумовлено завданнями, які ставилися перед українською наукою ще а період УНР.

Щодо ставлення влади до українських наукових установ, то зовні воно виглядало цілком толерантним. Більшовицька влада

ніколи не припиняли їх діяльності, видавала декрети про найкраще матеріальне забезпечення, більш того, підвищила авторитет головної наукової установи в Україні, надавши в 1921 р. Академії наук статусу Всеукраїнської.

Але в дійсності матеріальний стан та умови праці в наукових установах були катастрофічними. В перші роки вони майже не отримували державних субсидій. На Академію видавалися символічні суми. Так, за Звідомленнями 1921 р. «Академія виплатила своїм співробітникам лише 1/10 належної їм платні... На довійськову валюту це вийде не більш 990 крб. (а то й значно менше). Коли візьмемо на увагу цифру штатних робітників (404), то вийде, що на одного штатного робітника держава торік пересічно видала: $990 \text{ крб.} / 404 = \text{менше ніж } 2\frac{1}{2} \text{ крб.}$, а саме 2 крб. 5 коп. за цілий рік, тобто 20 коп. на місяць»¹⁰³. До цього слід додати, що протягом попереднього півроку існування нової влади зарплатня співробітникам Академії взагалі не видавалася. Жахливими були й умови праці. Приміщення Академії не опалювалось зовсім, всі сиділи у верхньому одязі, з помороженими руками, диханням розігриваючи замерзле чорнило. Ось як характеризуються умови наукової праці в залі Національної Бібліотеки: «температура була 1—2 градуси вище нуля, тобто страшенно холодна»¹⁰⁴.

Все це позначилось на результатах роботи. Через матеріальну скруту наукові праці майже не видавалися. В ці роки в рамках історико-філологічного відділу вийшли II—IV томи «Записок» та декілька «Праць» і бюлетнів по окремих комісіях. В рамках створеного при Академії Інституту української мови видавалися термінологічні словники. У даний період їх було підготовлено два: геологічний під редакцією П.Тутковського та хімічний під редакцію О.Курило (обидва вийшли у 1923 р.)¹⁰⁵.

В цей же період під керівництвом А.Кримського була розпочата робота по складанню словника живої української мови. Лише в 1924 р. було опубліковано перший том російсько-українського словника (А—Ж). Робота затримувалась через те, що в складі Комісії словника працювало лише б не постійних співробітників і 75 принагідних; у 1921 р. (відповідно) 10 і 10; у 1922 р. — 4 і 5; в 1923 р. — 4 і 16¹⁰⁶. Загальна кількість публікацій в Академії в цьому напрямі виглядала слідуючим чином: після 12 дорадянських публікацій 1918—1919 рр., протягом 1920 р. не було видано нічого, в 1921 р. — видано 3 назви; в 1922 р. — 2; в 1923 р. — 22¹⁰⁷.

Другою значною науковою установою було Українське Наукове Товариство. В 1921 р. воно являло собою всеукраїнську

асоціацію з сіткою місцевих філій та видавництвом. Товариство мало два відділи, сімнадцять секцій, багато комісій, музеїв, бібліотеку і т.ін. При тому матеріальний стан був досить скрутним, особливо коли влада націоналізувала його друкарню та припинила продаж його видань. Незабаром (14 травня 1921 р.) Товариство було приєднано до Академії з наданням останній статусу Всеукраїнської, при чому більшовики в два рази скоротили штат нової Академії.

Щодо інших осередків української науки, слід зазначити колишній університетський центр в Кам'янці-Подільському, кафедри історії України в Харкові, Одесі, Києві та деяких інших містах України.

В цей час були надруковані огляди джерелознавства В.Біднова (1919) і П.Клепатського (1921), Д.Багалій видав у Харкові (1922) двохтомник історії українського народу О.Єфименкової з власними примітками. М.Слабченко випустив в Одесі (1922) два томи «Організації господарства на Україні від Хмельниччини до світової війни». Більш чисельними були офіційні радянські публікації про громадянську війну в Україні і деякі збірки актів, що стосувалися дипломатичних відносин з Польщею та Румунією¹⁰⁸. От майже і всі досягнення української історичної науки. Ситуація почала змінюватися лише в період політики так званої «українізації».

З приходом в Україну більшовистської влади починається поступова, але неухильна ліквідація національної преси. Її приборкання починається з заборони всіх некомуністичних видань, хоча на короткий період ще залишалася преса, яка прийняла радянську дійсність (в надії знайти в ній розв'язання національних вимог українського народу). Це були кілька органів «боротьбистів» та незалежних українських соціал-демократів, що об'єдналися в Українську Комуністичну Партію

До «боротьбистських» органів належали: центральний щоденник «Боротьба», 75 номерів якого було видано в 1920 р. за редакцією В.Еланського (Блакитного) та «Трудове життя», що видавалося в Києві до 25.ІІІ.1920 р. Крім вищезазначених, виходило ще декілька видань в провінції.

Центральним органом Української Комуністичної Партії, що видавався у Києві в 1920 р., був щоденник «Червоний Прапор», а також «Червоний Шлях», який виходив у Кам'янець-Подільському¹⁰⁹.

Але незабаром ці партії примушені були влитися до КП(б)У і ліквідувати свої друковані органи.

Більшовицька україномовна преса бере свій початок з березня 1919 р., коли в Києві Губернський Комітет КП(б)У почав видавати

щоденну газету «Більшовик», а у Харкові почав виходити орган ЦК КП(б)У «Комуніст», хоча останній друкував матеріали переважно російською мовою. Орган комуністичного уряду «Известия» з 1921 р. став виходити російською і українською мовами під назвою «Вісті ВУЦВК», а з 131-го номера, коли на чолі її редакції став В.Блакитний, — українською мовою. З цього моменту «Вісті» стають єдиним органом, що гуртував українські сили, які поривалися пристосуватись до радянської системи¹¹⁰. З 1921 р. починає виходити невелика кількість газет для селян, але більшість їх не протрималася до 1923 р.¹¹¹

Статистичні дані про загальний стан українських видань в різних джерелах дещо відрізняється, але дозволяють прослідкувати загальний процес зміни пропорцій у їх розповсюдженості порівняно з російськими виданнями.

Так, за даними Книжкової палати УРСР в Україні виходило газет":

Рік	Українських	Російських
1918	127	227
1919	60	228
1920	87	266*
1921	45	95
1922	30	102
1923	28	86
1924	36	95

За даними В.Ігнатієнка¹¹² періодичні видання (включно з газетами) в Україні становили:

Рік	Загальне число українських видань	З того на підросійській Україні	З того на австрійській Україні	Російських періодичних видань в Україні
1917	172	106	21	751
1918	252	218	15	321
1919	243	173	49	222
1920	139	79	36	151
1921	181	77	55	188
1922	168	43	68	287

* Інші дані подано в Енциклопедії українознавства, відповідно 73, 151.

При цьому кількість комуністичних видань в Україні змінювалися таким чином¹¹³:

Рік	Українських	Російських
1917	—	4
1918	1	6
1919	21	30
1920	63	120
1921	75	169
1922	43	146
1923	62	160

З наведених даних випливає, що кількість українських газет у зазначений період не перевищувала й третини російських. Якщо ж до цього додати, що російськомовні газети масово приходили в Україну з Росії, то мізерність відсотку україномовної преси стає ще більш вражаючою.

Другою характерною рисою преси в Україні в той період було те, що при скороченні загальної кількості газет відсоток комуністичних видань неухильно зростає.

Подібний стан спостерігався і з україномовними журналами. В перші роки радянської влади в Україні переважали неперіодичні альманахи: «Червоний вінок» — 1919 р.; «Гроно», «Зшитки боротьби» — 1920 р.; «Штабель» і «Вир революції» — 1921 р.; «Жовтень» — 1922 р.; «Штурм» — 1923 р.¹¹⁴ Видавалися вони досить короткий час, іноді виходило лише по одному номеру і досить малим тиражем. Дещо довше проіснували організовані в цей час літературний журнал «Шляхи мистецтва», педагогічний «Шлях освіти», «Студент революції» та професійний «Сільськогосподарський пролетар». Лише у 1923 р. з'явилося декілька стабільних видань: літературно-педагогічний місячник «Червоний шлях», ілюстровані двотижневики «Глобус» та «Нова громада», а також популярний двотижневик «Знання». Проте обсяги цих журналів, як і їх тираж, були дуже низькими. Але все ж таки видання журналів ніколи не припинялись цілковито, а з 1921 р., хоча і повільно, ситуація з їх виданням змінюється на краще¹¹⁵.

Про стан україномовної книжкової продукції свідчать такі порівняльні дані¹¹⁶:

Рік	Українських книжок	Російських книжок	% українських книжок до загальної продукції
1918	1084	386	64,4
1919	665	726	47,0
1920	457	369	53,4
1921	214	448	32,3
1922	385	927	29,3
1923/24	855	1848	31,0

Отже, в зазначений період і в книжковій продукції загалом переважали російськомовні книжки. Відносно висока кількість українських публікацій в 1918—1919 рр., очевидно, пояснюється тим, що до загальної кількості були включені книжки, видані не за радянського часу. Загальний спад в 1920—1921 рр. можна пояснити і розоренням народного господарства за часів політики «військового комунізму», і ліквідацією приватних видавництв.

З 1919 р. монополні права на книжкову продукцію передано Всеукраїнському Державному Видавництву, як і всі запаси видань, паперу і т.п. Література, яка видавалась в рамках ВДВ, спочатку друкувалась переважно російською мовою. В основному це були агітаційні брошури; лише згодом починають видаватися словники, підручники, твори красного письменства тощо.

Лише в період НЕПу книжки виходять на ринок, до того вони були безкоштовним, поширюваним, агітаційним матеріалом.

Українські книжки друкувалися переважно видавництвами, які виникли в умовах НЕПу при письменницьких організаціях («Плуг», «Гарт»), та першими кооперативними видавництвами, такими як «Рух», «Час». 90% становила україномовна продукція відновленого в ці роки видавництва «Книгоспілка». Але умови, в яких вони працювали, не дозволяли їм розширювати свою діяльність. Провідне місце як по матеріальному забезпеченню, так і по загальній кількості книжкової продукції, що видавалась, залишалось за Всеукраїнським Державним Видавництвом.

Для більш чіткого відображення стану національної преси в зазначений період до наведених статистичних даних слід додати ряд положень, які показують ставлення більшовицької влади до преси взагалі і україномовної зокрема.

Загальною тенденцією було прагнення посилити контроль над всією пресою. Так, в резолюції Всеукраїнської наради працівників друку «Про завдання Радянської партійної преси» від 23 січня 1922 р. підкреслювалось: «...в момент, когда развивающиеся в Стране частнокапиталистические отношения грозят

захватить идеологическое влияние над широкими массами... (йдеться про період НЕПу) необходимо больше, чем когда бы то ни было, сосредоточить всю силу коммунистической агитации в печати. Это может быть достигнуто при полном идейном подчинении печати Коммунистической партии и недопущении частных политических и периодических изданий»¹¹⁷.

Про те, як це позначалось на стані української преси, свідчать документи Всеукраїнської наради редакторів, яка проводилась в Харкові в 1925 р. (І хоча ці матеріали стосуються до періоду дії так званої політики «українізації», в них досить чітко віддзеркалюється ситуація, яка склалася у попередній період початку 20-х років): «...у нас есть материал, который говорит о том, что некоторые губкомы и окружкомы с переходом на украинский язык почти отrekliсь от этих газет. Многие окружкомы говорили, что если перевести газету на украинский язык, тогда газета им вовсе не нужна, есть и губкомы, которые говорили, что не будут переводить газеты на украинский язык, потому, что они не смогут ее читать и тогда газета теряет для них всякое значение. Некоторые соглашались в виде компромисса издавать такие газеты один раз в неделю, в виде приложения на украинском языке»¹¹⁸. В цій же постанові є дані, які ілюструють результат такого ставлення до української преси, «...в 1923 году было селянских газет [вони були україномовними] на Украине приблизительно 8 или максимум 10, причем эти селянские газеты были чрезвычайно сомнительного качества, а тираж их поднимался не выше 4—5 тысяч, а в большинстве случаев они владчили жалкое существование, имея тираж в 800, 900 или 1000 экземпляров...»¹¹⁹.

Дещо інше ставлення до українських видань було в упорядників і редакторів журналів. Вони хоча і не відмовлялися від української мови в пресі, але використовували її не інакше як національну форму для комуністичної пропаганди. Так, в альманасі «Жовтень» в 1921 р. була надрукована декларація, в якій між іншим було сказано: «Ми тут на Україні почуваємо себе тільки частиною всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй. Мову українську беремо як певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства Українського»¹²⁰. Декларацію підписали М.Хвильовий, В.Сосюра, М.Йогансен. Спілка письменників «Гарт» заявляла: «Спілка Гарт має на меті об'єднання пролетарських письменників в Україні, котрі стримлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості... Цим зазначається

ударність, важливість роботи пролетарських письменників тією мовою, якою говорять десятки мільйонів селян, іщо їх треба підпорядкувати ідеологічним впливам пролетаріату»¹²¹.

Таким чином, з огляду на розвиток національної преси в перші пореволюційні роки в Україні заборона більшовиками всіх некоммуністичних видань перш за все була спрямована проти преси української. Наступні дії нової влади ставили українську пресу під її контроль, який зміцнювався в міру зменшення загальної кількості друкованих органів та при одночасному зростанні преси партійної. Все це вело до вихолощення національного духу української преси, наповнення її новим радянським змістом. Тобто, на початку 20-х років більшовицька влада терпіла українську пресу лише як засіб комуністичної пропаганди. Продовження політики «військового комунізму» призвело до катастрофічних наслідків у національній художній культурі. За умов економічної кризи та голоду мистецьке життя майже зовсім припиняється. В перші роки остаточного утвердження радянської влади в Україні подались до еміграції О.Олесь, С.Черкасенко, В.Самійленко, В.Винниченко, М.Вороний, М.Левицький, М.Шаповал і багато інших поетів та прозаїків. На початку 20-х років (і далі) з України за кордон виїхало багато видатних музичних діячів, педагогів, артистів: В.Горовіц, Г.Нейгауз, Б.Яворський, М.Пекеліс, П.Сениця, В.Цуккерман, М.Садовський, Р.Глієр, М.Малько, не повернувся з закордонного турне О.Кошиць¹²².

В 1921 р. за участь у повстанській боротьбі було розстріляно поета Н.Чупринку. У тому ж році було підступно вбито видатного українського композитора М.Леонтовича. Переслідування нової влади призвели до передчасної смерті композиторів Я.Степового (1921 р.), і К.Стеценка (1922 р.)¹²³.

Вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, багато митців відійшло від творчої діяльності. Серед них літератори Г.Григоренко, Дніпрова Чайка, О.Пчілка, М.Чернявський, Л.Яновська, С.Васильченко, Г.Хоткевич, П.Капельгородський, Л.Старицька-Черняхівська, Х.Алчевська. Не відзначались активністю, повернувшись з еміграції, М.Вороний та В.Самійленко¹²⁴. Не мав можливості реалізувати себе талановитий український композитор Радзівєвський¹²⁵.

Були позбавлені фінансування українські театри, в катастрофічному стані перебувала Академія Мистецтв, фактично припиняє свою роботу підданий відповідній реорганізації Інститут ім.Лисенка.

Але при цьому українське художнє життя на початку 20-х років проходило в умовах, коли нова влада ще не завдавала

собі клопоту повним його опануванням. Перші спроби такого роду почали робитися лише в середині 20-х років, коли більшовицька партія взялася за підкорення літератури. Але це не означало, що вона до того часу не втручалася в справи художньої культури. Вже з перших років остання підпадає під пильний контроль партійних і державних органів, зокрема Головполітосвіти, найпершим завданням якої було «керівництво в боротьбі з буржуазним мистецтвом, його теоріями, ідеологією і тенденціями та систематичний контроль над публічними його проявами і демонстрацією»¹²⁶. З цією метою в середині 1922 р. в складі Головполітосвіти було створено Головне управління в справах друку, основним завданням якого була цензура. В травні 1922 р. була створена цензура видовищ.

Значної шкоди українській культурі в перші пореволюційні роки завдали пролеткульти. Створені в Росії ще до 1917 р. ліво-революційною (партійною і позапартійною) інтелігенцією, очолювані такими її натхненниками того часу, як марксист-ідеаліст Богданов, вони мали за мету залучення промислово-робітничих мас до руху по опануванню та творчій розбудові «нового, пролетарського мистецтва всіх галузей, а передусім — пролетарської літератури»¹²⁷. Для цього вони створювали в містах при фабриках і заводах робітничі студії, де проповідували деструктивні теорії «боротьби проти старого буржуазного мистецтва». Але при цьому масовий і немистецький добір до цих гуртків сприяв лише поширенню дилетантизму, сірості і графоманства.

У 1920 р. в Україні сталося оформлення цього руху у «Всеукраїнський Пролеткульт». Формально пролеткульти були підпорядковані народним комісаріатам освіти, а фактично діяли цілком самостійно. Користуючись переважно російською мовою і фактично являючись провінційними відділами російського пролеткульту, вони протистояли українській культурі, проповідуючи національний нігілізм. Так, керівники пролеткульту тодішньої столиці України — Харкова П.Петніков, З.Невський, С.Радугін, Г.Корнев видавали російськомовний літературний журнал «Зори грядущего», в якому активно виступали проти української культури і навіть домагалися заборони української мови¹²⁸.

За цих умов українська художня культура була змушена шукати компромісу, який би дав змогу реалізувати свій творчий потенціал.

Такий перехід здійснили молоді письменники — колишні символісти: М.Терещенко, Д.Загул, Г.Шкурупій, В.Голішук та ін. За їх участю у 1920 р. було видано «Червоний вінок», а в 1921 р. почав виходити «Вир революції». До того ж в 1921 р.

колишня «пролетарська» літературна група боротьбистів на чолі з В.Елланом-Блакитним та Г. Михайличенком починає видавати журнал «Жовтень». Але не всі з молодих українських літературних сил однозначно сприйняли нову дійсність. В гострій опозиції до «революційної», «масової», здебільше низькоякісної літератури, твореної для потреб моменту, стояла група «неокласиків». Ядром групи, що ніколи не була оформлена організаційно чи програмово і складалася з висококваліфікованих митців слова, об'єднаних спільними культурними й естетичними зацікавленнями, були М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара і О.Бургарт. В своїх творах вони шукали загальнолюдських тем, вважаючи українську культуру невід'ємною та органічною частиною західноєвропейської культури. Їх значення і вплив на українську літературу були досить значними. Використовуючи найновіші досягнення світової літератури, вони притягували до себе творчу молодь, що згодом почало непокоїти владу і призвело до цькування і переслідування «неокласиків».

Слід зазначити, що хоча зовнішньо молоді українські літератори влилися до складу радянських митців, у своїй творчості вони несли здобутки національної культури. Такою була в той час творчість П.Тичини. Ідеями національного відродження були сповнені твори А.Головка, Ю.Яновського, І.Сенченка, В.Сосюри, М.Йогансена та ін. Їх твори того часу увійшли до скарбниці національної самобутньої української літератури. Незважаючи на всі перепони більшовицької цензури та ідеологічний тиск нової влади, вони заклали основу для національного відродження, яке в повну силу засяяло в другій половині 20-х років і було безжалісно знищене на рубежі 20—30-х років в результаті літературної дискусії та процесу СВУ. В умовах НЕПу було розпочате організаційне оформлення національних літературних угруповань. В квітні 1922 р. Головополітосвіта Наркомосу затвердила статут першої офіційно визнаної владою літературної організації «Плуг». Її засновником став С.Пилипенко. Спілка виступала з цілком офіційною декларацією і ставила своїм завданням «гуртуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом», прямувати «до утворення нової, соціалістичної культури» і з цією метою вести масову роботу в студіях¹²⁹. Серед численних членів цієї організації спершу виділялися П.Панч, А.Головка, І.Сенченко, А.Панів, Докія Гуменна, Г.Орлівна, Сава Божко, І.Кириленко, Т.Нечай, Д.Бедзик, Н.Забіла, В.Чередниченко та ін. Спілка видавала альманах «Плуг» і журнал «Плужанин» (пізніше «Плуг»). Згодом «Плуг» розрісся до розмірів масової організації.

До нього приєдналося чимало талановитих письменників і багато початківців з усієї України. Для їх охоплення були створені численні філії, які провадили культурну роботу на селі. У цій масовості була і сила, і слабкість «Плугу». Позитивним було те, що плужани на селі вели масову культурно-освітню роботу, ширили національну свідомість; слабкість була у великій кількості малоталановитих і малокультурних людей, що йшли в літературу¹³⁰. Таким чином «плужанство» стало на той час як символом просвітянства, так і літературного примітивізму і графоманства.

Хронологічно другою з визнаних партією україномовних літературних організацій була спілка пролетарських письменників «Гарт», заснована в січні 1923 р. До неї належали, крім її засновника і керівника В.Еллана-Блакитного, відомі в той час українські письменники: І.Дніпровський, О.Довженко, М.Йогансен, П.Тичина, М.Хвильовий. Були й такі, що одночасно належали і до «Плугу», і до «Гарту» (О.Копиленко, І.Сенченко, В.Сосюра та ін.). У затвердженому 26 січня 1923 року Головлітосвітою статуті «Гарту» відзначалося: «В основу своєї праці спілка "Гарт" кладе марксівську ідеологію і програмові поступи Комуністичної партії»¹³¹. Хоча письменники-комуністи «Гарту» стояли на позиціях пролеткульту в намірах творення пролетарської літератури та залучення до літературного процесу нових творчих кадрів із робітничих мас, ті справжні творчі особистості, які згуртувалися навколо «Гарту» (М.Хвильовий, В.Сосюра, П.Тичина, В.Поліщук, О.Досвітній, І.Дніпровський та ін.), були представниками кіл української різночинної інтелігенції, які несли на собі відбиток попереднього часу. Їх творчість була лише тематично пов'язана з робітництвом.

На шляху творення «пролетарської літератури» в рамках «Гарту» розгорталися — з одного боку — українізація робітничого класу сі взагалі населення великих міст і промислових центрів України, а з другого — консолідація всіх культурно-творчих сил української інтелігенції навколо творення нової української літератури.

Таким чином, ці організації відігравали значну роль в активізації інтелігентських чи напівінтелігентських кіл міста і села, що тяглися до відродження української культури і цим сприяли зміцненню її позицій проти агресивних тенденцій великодержавного шовінізму. Але при цьому масовість цих організацій загрожувала зниженням літературних критеріїв і тим самим прирікала українську літературу на животіння на провінційному рівні.

Саме ці ідеї пізніше заклали основу літературної дискусії (середина 20-х рр.), коли М.Хвильовий висунув ідею створення нової національної культури, яка б орієнтувалась на кращі світові досягнення.

Для українського мистецтва, як і для літератури початок 20-х рр. був періодом матеріальної скрути, засилля пролет-культівських ідей та прагнення митців старшої генерації зберегти надбання попередніх років.

Як і інші напрямки художньої культури, мистецтво в той час ще не відчувало на собі зазіхань на повне опанування з боку нової влади. Але при цьому вже в перші місяці вона намагалася контролювати мистецький рух. Так, декретами Раднаркому УСРР у відання Наркомосу було передано всі історичні і мистецькі цінності¹³², а також націоналізовано Київський міський музей та київські музейні збірки В.Ханенка та О.Гансена¹³³, на базі яких засновано Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київський державний музей російського мистецтва і Музей західного та східного мистецтва. Націоналізовано також музеї і музейні колекції в Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах. А згідно з декретом Раднаркому УСРР від 6 червня 1919 р. контроль над мистецтвом було доручено здійснювати Наркомосу України. В його складі був створений Всеукраїнський відділ мистецтв з відповідними комітетами: образотворчого мистецтва, охорони мистецьких пам'яток і старовини тощо¹³⁴. На базі місцевих художніх училищ Харкова і Одеси було організовано «Вільні художні майстерні», згодом перетворені у Харківський художній технікум та Одеський політехнікум образотворчих мистецтв, які функціонували на правах вищих учбових закладів. В перші роки існування радянської влади в ряді міст України було розгорнуто мережу державних художніх училищ, художньо-промислових шкіл та студій образотворчого мистецтва¹³⁵. Основним завданням мистецтва нова влада вважала здійснення наглядної політичної пропаганди і агітації. Значне місце в тогочасній творчості займали політичні плакати, сатирична графіка та інші форми агітаційно-масового мистецтва. Творцями українського агітаційного плакату були: О.Маренков, О.Хвостенко-Хвостов, А.Страхов, Б.Єфимов, В.Єрмилов. З плакатами виступали також Г.Світлицький, М.Жук, Л.Каплан, А.Петрицький, І.Падалка, О.Судомора та ін.¹³⁶ Розписи робітничих клубів, шкіл і т. п. виконували Т.Бойчук, В.Седляр, О.Павленко, але бувало, що до праці притягалися різні аматорн-дилетанти¹³⁷.

Згідно з декретом РНК УСРР від 7 травня 1919 р. почали зносити пам'ятники царям та царським посіпакам¹³⁸, натомість споруджувати пам'ятники К.Марксу, В.І.Леніну та іншим ватажкам більшовицької революції, а також на честь перемоги Жовтневої революції.

Поряд з цим, під впливом пролеткультівських ідей, набувають розвитку започатковані ще в дореволюційні часи авангардні течії мистецтва. Серед них особливо виділялися три радикальні напрямки: футуризм, суперматизм і конструктивізм. Художники цих напрямків намагалися якнайбільше здивувати публіку порушенням загальноприйнятих норм, правил і цінностей.

В традиційних напрямках образотворчого мистецтва того часу слід виділити роботи М.Бойчука та його учнів, Ф.Кричевського, А.Петрицького, І.Падалки, М.Самокиша та ін. Пошуки національних тем та образів були характерною рисою їх творчості.

Щодо мистецьких об'єднань, то першим за радянських часів в Україні стало Товариство художників ім. К.Констанді, яке було засноване 1922 р. в Одесі. В статуті товариства, прийнятому згодом, вказувалося, що його головним завданням є «художнє виявлення революційної сучасності, її побуту, розвитку нової культури та поширення серед населення знань в галузі образотворчих мистецтв, популяризації їх, а також вивчення і винайдення нового шляху розвитку образотворчих мистецтв»¹³⁹. Незважаючи на це, воно «не вкладалось» у партійну програму і 1929 р. «самоліквідувалось».

Другою організацією стала створена 1923 р. в Києві Асоціація Художників Червоної України (АХЧУ). Вона мала свої філії та окремих представників у багатьох містах України. Своїм завданням вона ставила, спираючись на традиції реалістичного демократичного мистецтва минулого, зокрема передвижників, відобразити радянську дійсність, «художньо-документально відбити великий момент історії в її революційному пориві і зрештою створити стиль героїчного реалізму»¹⁴⁰. Членами АХЧУ були: І.Іжакевич, М.Козик, В.Коровчинський, Ф.Кричевський, П.Носко, С.Розенбаум, Г.Світлицький, К.Тимошук, К.Трохименко, Л.Блох та ін. (Через три роки вона перетворилась у всеукраїнську організацію, яка формувала пересувні виставки, мала свої видання і толерувалась владою).

Щодо стану української музики, то як зазначалося вище, у перші роки більшовицької влади вона зазнала значних втрат. Із національного музичного життя зникли імена найбільш талановитих музикантів та композиторів. Почали формуватися

нові напрямки та пріоритети музичної творчості. Керівництво музичною культурою було покладено на заснований новою владою Всеукраїнський музичний комітет (Вукмузком). В його завдання входило роз'яснення більшовицької політики з питань музичного мистецтва, провадження ідеологічної роботи в артистичних колективах, забезпечення мобілізації фахової інтелігенції на трудову повинність (в період «військового комунізму») та навчання музичної грамоти в численних гуртках.

Українська музика перших років панування більшовицької влади, як і інші види мистецтва, знаходились під впливом ультраактивних методів перебудови в дусі пролеткультивських ідей. Декретами нового уряду вже в 1919 р. було підпорядковано державі консерваторії, реквізовано приватні музичні інструменти, ноти, тощо. Мистецьке життя в цей час в основному було зосереджено в робітничих клубах, а на селі — навколо сільбудів та хат-читалень.

Ситуація починає дещо змінюватися лише в роки НЕПу, коли 1921 р з ініціативи молодих українських композиторів М.Вериківського, П.Козицького, М.Грінченка, М.Радзівського, К.Квітки та ін. виник Комітет на чолі М.Леонтовича, на базі якого в 1922 р. було створено Товариство ім. М.Леонтовича.

Товариство відігравало значну роль в консолідації музичних сил України. Воно спромоглося видавати багатий на інформацію журнал «Музика», якому належала виняткова роль у стимулюванні творчого процесу діяльності художніх колективів, методичного керівництва аматорами, ознайомлення громадськості й митців республіки з музичною практикою різних країн, в тому числі Галичини й Західної Європи¹⁴¹. Завдяки діяльності Товариства зроблено значний крок у розвитку хорового виконавства. Була відновлена традиція мандрівних капел, почалося відродження провідних колективів — «Думки», яку очолив Н. Городовенко, та «РУХу» (керівник Б. Левицький). Переборюючи величезні труднощі. Товариство організувало ряд музичних колективів, які виконували щойно написані твори, сприяючи перевірці творчих експериментів та пошуку митців. Це були створені у 1922 р. капела-студія ім.Леонтовича (керівники Г.Верьовка та Е.Скрипчинський) і хор-студія ім. К.Стеценка (керівники М. Вериківський та В. Верховинець).

Саме згуртовані навколо Товариства ім. Леонтовича молоді українські композитори репрезентували відродження національної музичної творчості. Серед інших слід відзначити творчість М.Вериківського, Л.Козицького, М.Радзівського, Л.Ревуцького, П. Сениці.

У своєму ставленні до театрального мистецтва радянська лада у перші роки свого панування в Україні намагалася надати йому політичної і ідеологічної спрямованості. Це було покладено на створений у січні 1919 р. в Харкові Всеукраїнський театральний комітет (він був підпорядкований Головполітосвіті, під контроль якої було також передано все театральне майно). В обов'язки Комітету входило як керівництво новоствореними пролетарськими колективами, так і ідеологічний контроль за репертуаром. Комітет відразу «вжив заходів до вилучення з репертуару дешевих низькопробних п'єс, замінюючи їх класикою і кращими — тоді ще нечисленними творами радянських авторів»¹⁴².

Щодо загальної ситуації, яка склалась навколо українського театрального мистецтва, то за свідченнями тогочасних авторів «...у період з вересня 1919 р. і до 1923 р. з причини громадянської війни й голоду всяка серйозна театральна робота на Україні завмирає»¹⁴³, «У нас на Україні через відомі економічні і політичні обставини спроби більш-менш планового театального будівництва починаються лише з 1925 р. До того ж часу народний комісаріат освіти обмежувався головно репертуарно-цензурними функціями та давав деяким театрам невелику допомогу...»¹⁴⁴

За цих умов український театр мав силу продовжити пошук свого стилю, розпочатого в період державності.

В перші пореволюційні роки українське театральне мистецтво було представлене Театром ім.Шевченка, заснованим в Києві в листопаді 1919 р. на базі Державного Драматичного Театру. Режисура О.Загарова, який очолював театр ще у роки Державності, і той же самий склад акторів обумовили збереження попереднього репертуару і художніх спрямувань театру. В 1920 р. на його базі було закладено історично-побутовий театр, що в 1922 р. дістав назву Театр ім.Заньковецької. Його очолив П.Саксаганський. Продовжуючи попередні напрямки творчості, а також з огляду на сучасний європейський репертуар театру ім.Шевченка, театр ім.Заньковецької залишався в межах історико-побутової тематики. Але на початку 1923 р. через матеріальну скруту труп театру вимушена була виїхати у провінцію. Ці обставини обумовили зміну репертуару, який поповнився п'єсами сучасних авторів та новими перекладами класики.

Поряд з цими театрами, які діяли в дусі попередніх часів, існував театр ім. І.Франка. На чолі театру стояв Г.Юра (він виїшов з «Молодого театру», де був одним з режисерів). Принципом його театральних пошуків було обрано психологічно консерва-

тивний реалізм, що панував до того в українському театрі. Театр ім. І.Франка, як і переважну більшість театрів того часу, спіткала нелегка доля мандрівного театру. В ці найтяжчі для театру (1920—1923) роки годі було й думати про якусь викінченість роботи. Проте «...позбавлення театру державної допомоги й невтручання урядових органів до організаційних форм театрального життя мало в тих умовах певні позитивні наслідки, а саме, воно допомагало природній диференціації театрів по мистецьких напрямках та по зв'язку з попередніми театральними традиціями. Такими були часи для театрів ім. Шевченка, Франка, Заньковецької»¹⁴⁵.

Найбільш яскравим театральним колективом цього часу був «Березіль», очолюваний Лесем Курбасом. Створений на основі «Молодого театру», він продовжив пошуки, розпочаті у попередні часи. Влітку 1920 р. через матеріальну скруту Л.Курбас із згаданою групою однодумців і учнів виїздить в район Білої Церкви та Умані, де залишається більш як півтора роки. В цей період театр виступає переважно з молодотeatрівським репертуаром, хоча мусив ставити також п'єси, перейняті агітаційним пафосом. Такими були п'єси «Жовтень», «Рур», підготовлені для шефів — 45-ї Волинської дивізії, з якою труп Л.Курбаса зустрілася в 1920 р. і для якої грала свої п'єси певний період¹⁴⁶.

Але при цьому головне своє завдання театр вбачав у вихованні нової режисури, нової системи акторської гри, яка мала поставити український театр на рівень найвищих досягнень тогочасної театральної культури.

1922—23 рр. стали одним з найяскравіших періодів мистецької творчості Л.Курбаса і його театру «Березіль». Використовуючи найновіші прийоми світового театрального мистецтва, Л.Курбас створює особливий яскравий національний стиль. Репертуар театру складали як твори Шекспіра, П.Меріме, В.Гюго, так і експресіоністичні п'єси Г.Кайзера, Е.Толлера, Е.Сінклера, а також національна класика: «Гайдамаки» Т.Шевченка, «Пошились в дурні» М.Кропивницького, «За двома зайцями» М.Старицького, «Хазяїн» І.Тобілевича. Особливе місце в репертуарі «Березілю» того часу займали сатиричні п'єси. Бажання сатиричного протистояння радянській дійсності приводило до культивування жанру злободенного ревію, оперети, фарсу. Такими стали: «Шпана» В.Ярошенка, «Алло на хвилі 477» О.Вишні, а також твори М.Йогансена, М.Хвильового.

ВИСНОВКИ

В умовах позбавлення УСРР головних державотворчих функцій проведення незалежно! культурної політики було неможливим. Питання культури, що знаходились у віданні українського Наркомату освіти, фактично не могли бути реалізованими. Жорстка централізація структури, підконтрольність діяльності, національний склад та відповідні погляди більшості працівників, фінансова залежність тощо зводили нанівець самостійність Наркомосу.

Економічна криза та голод, викликані продовженням політики «воєнного комунізму», протистояння українського села державній владі (внаслідок відверто загарбницької аграрної політики останньої) негативно позначились як на матеріальному забезпеченні, так і на спрямованості національно-культурної політики того часу.

На заваді національно-культурному розвитку республіки була й соціально-політична ситуація. За умов, коли переважна більшість українського населення була сільською, а міського — російською, відстоювання правлячою партією інтересів робітничого класу фактично означало надання пріоритетів російській культурі. До того ж КП(б)У як інонаціональна сила за своїм складом і статусом була далекою від розуміння потреб української більшості.

Негативний вплив на спрямованість та характер національно-культурної політики того часу мали й теоретичні постулати більшовизму. Вважаючи національну культуру реакційною по своїй суті, пройденим етапом суспільного розвитку, нова влада протиставляла їй інтернаціональну пролетарську культуру, допускаючи лише національну форму її прояву.

Прикриваючись толерантними національними гаслами, більшовицька влада формувала підвалини нової культури, яка мала бути інструментом пропаганди нового ладу, створювала структуру тотального контролю над культурним життям.

Це позначилось на спрямованості національно-культурного процесу в Україні на початку 20-х років XX століття.

Так, щодо мовної політики, хоча нова влада прийняла в даний період ряд декретів та постанов на користь української мови, в дію вони так і не були введені. Державний апарат продовжував працювати російською мовою, мізерною була україномовна преса, викладання української мови в школах проводилось переважно в сільській місцевості тощо. Під особливим контролем знаходились питання освіти. Її основним

завданням було проголошено комуністичне виховання мас та забезпечення виробництва кваліфікованими робітниками. Розпочата реформа не збільшила кількості україномовних шкіл. Їх чисельність не відповідала українській людиності. Застосування класового добору до вищих учбових закладів, а також введені з 1921 р. «чистки» студентства ставали на заваді одержанню вищої освіти українцями. Переважну більшість студентства в той період становили службовці та робітники — представники інших національностей.

Катастрофічним було становище української науки. Українська Академія наук, хоча й не була закрита, але, позбавлена фінансування, лише животіла.

Нищівного удару було завдано національній пресі, особливо ж некомуністичній. Більшовицька україномовна преса почала виходити лише в роки нової економічної політики і була досить нечисельною. В зазначений період вона не перевищувала й третини від російськомовної. Щодо процесів у національній художній культурі, її бурхливий розвиток, що розпочався на початку XX століття, був майже зовсім перерваний. Страх перед відвертим нищенням української культури призвів до значної еміграції української творчої інтелігенції старшої генерації. Позбавлені будь-якої підтримки, припиняють свою діяльність національні мистецькі установи. В результаті на декілька років національне мистецьке життя майже зовсім припинилося. Широкого розповсюдження в цей час набув пролеткульт. Але в умовах, коли нова влада ще не завдавала собі клопоту повним опануванням художньої культури, українське мистецьке життя поступово відроджується. З 1922 р. розпочався процес організаційного оформлення мистецьких об'єднань. Пристосовуючись до нової дійсності, вони мусили перейти на радянські позиції. Але при цьому поряд з революційним пафосом в їх творчості знаходили відображення й здобутки національної культури. Такою була творчість письменників А.Головка, Ю.Яновського; поетів П.Тичини, М.Рильського; композиторів М.Леонтовича, М.Вериківського, П.Козицького; художників М.Бойчука, Ф.Кричевського, А.Петрицького, театрального режисера Л.Курбаса та інших. Загальною ознакою культурного процесу в Україні на початку 20-х рр. XX ст. було намагання більшовицької влади під прикриттям толерантних національних гасел формувати нову культуру, яка мала стати інструментом пропаганди нового ладу. Щодо спрямованості культурної політики даного періоду, його можна поділити на два етапи: 1) 1920—1922 рр., коли по суті продовжувалось тішення національної культури за умов еко-

комічної кризи та голоду, спричинених продовженням політики «військового комунізму»; 2) 1922—1923 рр, коли в умовах розгортання нової економічної політики розпочалося стихійне національно-культурне відродження, нова влада змінила тактику, вдаючись до заходів по опануванню цих процесів, створюючи систему жорсткого контролю над національно-культурним життям на основі вузьокласових критеріїв його оцінки. Обидва етапи були цілеспрямованими кроками по формуванню загальних підвалин національно-культурної політики радянської влади, що обумовили її поступ на послідуочі десятиліття.

ДЖЕРЕЛА

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі—КПРС в резолюціях)—Т.2.—К.: Вид.політ.літератури, 1979.—С. 120.

² *Ленін В.І.* Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. П.3.Т.—Т.40.—С.40.

³ Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917—1958 гг.).—М: Изд. Моск. ун-та, 1966.—С.160.

⁴ *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 року в правовому аспекті.—Мюнхен, 1971.—С.311.

⁵ Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі - ЗУ УСРР).-1920.- № 11. - Ст.345.

⁶ Тамсамо.

⁷ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі—ЦДАГОУ).—Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 76.

⁸ ЗУ УСРР - 1919 - № 2.—Ст. 16.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959: 36. док-тів. (далі—Культурне будівництво...)—Т.1.—К, 1959.—С.159.

¹⁰ *Осташко Т.С.* Создание и деятельность Наркомоса Украины в годы гражданской войны и иностранной интервенции: Автореферат дис. на соиск. уч. ст. к. і. н.—К, 1989—С. 11..

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі—ЦДАВОВУ).—Ф. 2306, оп. 1, спр. 318.

¹² *Гутянський С. В.І.* Ленін і культурне будівництво на Україні.—К; Наукова думка, 1965.—С.86.

¹³ *Гуревич М.* Голод і сільське господарство України.—Харків,1922.—С.31.

¹⁴ *Кульчицькіш С.В, Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні.—К, 1993 - С.4.

¹⁵ ЗУ УСРР.-1921.- № 12.—Ст.199.

- ¹⁶ ЦДАГОУ. - Ф.1, оп.6. спр.17, арк.51.
- ¹⁷ *Пастернак Є.* Україна під більшовиками (1919—1939). — Канада, 1979. - С. 72.
- ¹⁸ ЦДАВОВУ. - Ф. 258, оп.1. спр.897, арк. 178.
- ¹⁹ *Гуревич М.* Вказана праця. — С.31.
- ²⁰ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Вказана праця. — С.48.
- ²¹ Там само. — С.63.
- ²² *Лисяк-Рудницький І.* Між історією і політикою. — Мюнхен: Су-часність, 1973. — С.221.
- ²³ КПРС в резолюціях... - Т. 2. - С.71.
- ²⁴ *Ленін В.І.* Тези по національному питанню П.3.Т. — Т.21 — С. 301
- ²⁵ *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання. П.3.Т. — Т. 24. - С.127.
- ²⁶ Там само. — С. 117.
- ²⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк.7.
- ²⁸ Там само. — Арк. 29 зв.
- ²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях зїздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПУ в резолюціях...) — Т.1. — 1918—1941. — К.: Вид. політ. літератури України, 1976. — С. 224.
- ³⁰ Известия ЦК КП(б)У. - 1921 - № 6. - С. 34-35.
- ³¹ ЦДАГОУ.-Ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 118.
- ³² ЦДАВОВУ.-Ф. 166, оп. 2. спр. 926, арк. 6.
- ³³ Там само — Спр. 136, арк. 141.
- ³⁴ *Федюкин С.А.* Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу. - М., 1977 - С.164
- ³⁵ ЦДАВОВУ.—Ф. 166, оп. 2, спр. 226, арк. 34; ЦДАГОУ.-Ф. 1, оп. 20, спр. 755, арк. 65.
- ³⁶ ЦДАГОУ.-Ф. I. оп. 6, спр 85, арк. 9.
- ³⁷ *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні (1921—1925 рр).— К, 1963.-С. 375.
- ³⁸ Коммунист. — 1920. — 20 ноября.
- ³⁹ Там само.—1923.—23 марта.
- ⁴⁰ Там само.—Ст. 430.
- ⁴¹ ЗУ УСРР. — 1923. — № 29.-Ст. 435.
- ⁴² III Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.)- Стенографічний звіт (далі —III Всеукраїнський з'їзд Рад...) —Харків, 1932 — С.287.

⁴³ Политика Советской власти по национальному вопросу за три года (1917—XI.1920). — М.: Наркомат по делам национальностей, 1920.— С.118.

⁴⁴ III Всеукраїнський зїзд Рад, — С.259.

⁴⁵ ЗУ УСРР.-1920. - № 1.— Ст.5; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.— X; Пролетар, 1931- С.71—71

⁴⁶ ЗУ УСРР. - 1920. - № 9. - Ст.220.

⁴⁷ Там само. - 1920. - № 24. - Ст.509.

⁴⁸ Там само. - 1921.- № 3. - Ст.84.

⁴⁹ Культурне будівництво... —С. 94.

⁵⁰ *Дурнявський Н.Н.* Равноправие языков в советском строе — М-Инт Сов. права, 1927.—С.159.

⁵¹ ЗУ УСРР.-1923.-№ 29.-Ст. 430.

⁵² Там само.— Ст. 435.

⁵³ КПРС в резолюціях.—Т. 1—С.120-121.

⁵⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. —І.—К: Рух, 1928 —С.309.

⁵⁵ *Попов М.* Нарис історії компартії (більшовиків) України. — Харків: Пролетар, 1931.-С. 270.

⁵⁶ Там само. - С.271

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ *Майстренко І.* Історія комуністичної партії України. —Б.м.: Сучасність, 1979 -С.41.

⁵⁹ *Скрипник М.* Статті і промови з національного питання. —Б.м.: Сучасність, 1974. - С.17.

⁶⁰ *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900-1941. Стан і статус -Б м.: Сучасність, 1987.-С 107.

⁶¹ Попов М Вказана праця, — С.184.

⁶² III Всеукраїнський з'їзд Рад... — С.77—78.

⁶³ Цит за: *Сміль-Стоцький Р.* Українська мова в Світській Україні (матеріали й завваги). — Варшава. 1936,—С 46.

⁶⁴ III Всеукраїнський з'їзд Рад.. —С.8.

⁶⁵ КПУ в резолюціях- — Т. I —С.224.

⁶⁶ Второе Всеукраинское Совещание по Просвещению 17—25 августа 1920 г. - Харьков, 1920-С.17.

⁶⁷ Путь просвещения - 1922. - Ч 3.-С. 366.

⁶⁸ Второе Всеукраинское Совещание по Просвещению. —С 59

⁶⁹ *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури 1917-1927. - Т.1. - Харків,1930. - С.551.

⁷⁰ ЦДАГОУ,—Ф 1, оп 20, спр.921, арк.127..

- ⁷¹ Там само.—Спр. 993, арк.1.
- ⁷² Там само.—Спр. 998, арк. 96-97.
- ⁷³ Там само.—Спр 1020, арк.1.
- ⁷⁴ Культурне будівництво...—Т.1,—К,1959,—С.151—152.
- ⁷⁵ Там само. - С.151.
- ⁷⁶ Там само.- С.158.
- ⁷⁷ *Масненко В.В., Шаров І.Ф.* Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр істор. журнал. —1990.— № 11 - С.100.
- ⁷⁸ *Авдієнко М.* Загальне навчання на Україні: Стан і перспективи (Державна планова комісія УСРР. Економічно-статистичний сектор).— Б.м.: ДВУ, б. р. - С.31.
- ⁷⁹ *Ряппо Я.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні.— Харків,1928.—С. 51.
- ⁸⁰ ЦДАГОУ.—Ф. 1, оп. 6. спр. 29, арк. 62 зв.
- ⁸¹ *Шаров І.Ф.* Два роки з життя наркома Гринька // Початкова школа -1990.-№ 12. - С.58.
- ⁸² *Тагин Ф.Д.* Грамотность населения Украины и роль школы соцвоса.— Харьков, 1924.—С.22.
- ⁸³ *Авдієнко М.* Вказана праця. —С.31.
- ⁸⁴ Народна освіта на Вкраїні.—Б. МІ Червоний шлях, 1924,—С.48.
- ⁸⁵ *Сірополько С.* Народна освіта на Советській Україні. —Варшава, 1934.-С.51
- ⁸⁶ *Скрипник М.* Вказана праця.—С.50.
- ⁸⁷ Народна освіта на Вкраїні.—С.49—50.
- ⁸⁸ Культурне будівництво... - Т. 1 —К,1959. - С.89.
- ⁸⁹ ЦДАГОУ.—Ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 1
- ⁹⁰ Народна освіта на Вкраїні.—С.4.
- ⁹¹ Культурне будівництво... — Т.1. —К,1959 —С.50—51.
- ⁹² Студент революції,— 1924 - № 1-2 —С.15.
- ⁹³ ЦДАВОВУ. - Ф.166, оп.1, спр.1075, арк. 26.
- ⁹⁴ Там само —Спр. 983, арк. 121—122.
- ⁹⁵ ЦДАГОУ.-Ф. 1, оп. 20, спр. 1513, арк. 17-17 яв
- ⁹⁶ *Ряппо Я.П.* Реформа высшей школы на Украине в годы революции 1920—1924: Сб. ст. и докладов,—Х., 1925.—С.4.
- ⁹⁷ Студент революції —1923. —№ 2—3.—С.16.
- ⁹⁸ Культурне будівництво— Т. 1.—К, 1959.—С. 94
- ⁹⁹ Народна освіта на Вкраїні... —С.71—71.
- ¹⁰⁰ Там само. - С. 72-73.

¹⁰¹ Там само. — С.71.

¹⁰² *Николишин С.* Культурна політика більшовиків і український культурний процес (Публіцистичні рефлексії. - Б.м.; На чужині, 1947 — С.12.

¹⁰³ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 р. (далі — Звідомлення про діяльність...) — Берлін, 1923, — С.61.

¹⁰⁴ Там само. - С.11.

¹⁰⁵ *Шевельов Ю* Вказана праця. — С.125.

¹⁰⁶ Звідомлення про діяльність, за 1922 рік. — Прага, 1915. — С.8.

¹⁰⁷ Звідомлення про діяльність- за 1921-К, 1924. — С.161.

¹⁰⁸ *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920-1950). - Мюнхен, 1957. - С.3-4.

¹⁰⁹ *Животко А.* Історія української преси. — Мюнхен, 1989-90 — С.237—238.

¹¹⁰ Там само. — С.238.

¹¹¹ *Попов М* Вказана праця. — С.267.

¹¹² *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816—1923 рр.) — Харків: ДВУ, 1926. - С.70.

¹¹³ Там само. - С.71.

¹¹⁴ *Лейтес А, Яшек М* Вказана праця. — С.128.

¹¹⁵ *Шевельов Ю.* Вказана праця. - С.117-118.

¹¹⁶ Там само. - С.2.

¹¹⁷ ЦДАВОВУ.-Ф 2717. оп. 1, спр. 25, арк.1

¹¹⁸ Пресса на Украине. Материалы Всеукраинского совещания редакторов, — Харьков: Пролетарии, 1915. — С 16.

¹¹⁹ Там само. — С.13.

¹²⁰ *Лейтес А, Яшек М* Вказана праця. — С.66.

¹²¹ Там само. — С.95.

¹²² Історія української музики. — Т.4. 1917—1941. — К., Наукова думка, 1991—С.12.

¹²³ *Січинський В.* Юрій Нарбут. 1886—1920. — Краків; Львів: Укр вид-во, 1943. - С.34

¹²⁴ *Кошелівець І.* Початки радянської літератури на Україні та перші організації // Сучасність. — 1984. — № 5. — С.25.

¹²⁵ *Січинський В.* Вказана праця. — С.31.

¹²⁶ Культурне будівництво... - Т.1. — К, 1959 — С.180.

¹²⁷ *Гришко В.* Від «Пролеткульту» до призиву робітників-ударників у літературу. Сторінки з історії та дещо з матеріалів до спогадів // Сучасність, — 1980 — № 2. — С.71

¹²⁸ *Кошелівець І.* Вказана стаття. — С. 34

^{a9} *Лейтес А, Яшек М.* Вказана праця — С.73.

¹³⁰ *Кошелівець І.* Вказана стаття.— С.34.

¹³¹ Там само.

¹³² Культурне будівництва.—Т. І—К, 1959.-С 44—46.

¹³³ Там само. - С.53.

¹³⁴ Там само. - С.52-53.

¹³⁵ Історія українського мистецтва в 6-ти т.—Т.5.—К, 1967.—С.13.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ *Семчишин М.М.* Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу.— К, 1993.—С.465.

¹³⁸ Культурне будівництво. —Т.1.—К,1959.—С.47.

¹³⁹ Історія українського мистецтва в 6-ти т.—Т. 5.—К, 1967.—С.16.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Історія української музики.—Т.4.—К; Наукова думка, 1991—С 12.

¹⁴² Советский театр: Документы и материалы // Театр народов СССР. 1917-1921.-Л, 1971-С. 132-133.

¹⁴³ *Шевченко І.* Сучасний український театр: Збірка статей.—Х. ДВУ, 1929.-С.88.

¹⁴⁴ Там само. — С.96

¹⁴⁵ Там само. - С.28

¹⁴⁶ Там само. —С.31.

ЗМІСТ

Вступ	3
Історичні умови національно-культурного процесу в радянській Україні на початку 20-х рр.	4
Теоретичні засади більшовицької національно-культурної політики . . .	9
Реалізація на практиці принципів національно-культурної політики правлячою партією.	15
Висновки_____	41
Джерела	43